

AZ ÉRTÉKMÓDOSÍTÓ FORDÍTÁS TÁRSADALOM-LÉLEKTANI MOTIVÁLTSA GA

Cs. Jónás Erzsébet

csjonase@gmail.com

Absztrakt

A fordítás kommunikatív folyamat, amely egy forrásnyelvi szöveg jelentését egy célnyelvi szöveg eszközeivel adja vissza. A nyelv nem pusztán szavaknak és grammatikai-szintaktikai szabályoknak az együttese, hanem azokhoz szorosan kötődő konnotációknak és kulturális-történelmi utalásoknak a rendszere is, így egy valóban szöveghű fordításnak mindezeket a nyelven kívüli tényezőket is tükröznie kell. Ez a követelmény különösen fontos szépirodalmi művek fordításánál, hiszen a művek esztétikai értéke elválaszthatatlan keletkezésük és befogadásuk kontextusától. Értékmódosítónak akkor nevezünk egy fordítást, ha nem sikerült megragadnia és visszaadnia a fordítandó mű kulturális-történelmi konnotációit. Magyar és orosz fordítások elemzésével kimutatjuk, hogy a célnyelvi kultúra történelmi sztereotípiái módosíthatják a fordításban a szöveg eredeti jelentést.

Kulcsszavak

értékmódosító fordítás, kommunikatív folyamat, nyelvi paradigmák, szemiotikai produktum, szociokulturális beállítódás, történelmi sztereotípiák

Erzsébet Cs. Jónás

Social and psychological motivation of 'deteriorating' translations

Abstract

Translation is the communication of the meaning of a source-language text by means of an equivalent target-language text. A language is not merely a collection of words and of rules of grammar and syntax for generating sentences, but also a vast interconnecting system of connotations and cultural-historical references, so a faithful translation has to reflect all these extralinguistic factors. This requirement is particularly important in translation of literary texts, since their esthetic values are inseparable from the cultural-historical context of their production and interpretation. Translators have to take into account the whole cultural-historical context of both the source and target language. A particular translation is called deteriorating, if it does not succeed in accepting and reflecting the cultural-historical connotations of the literary work to be translated. By analysing Hungarian and Russian translations we show that the historical stereotypes of the target language can modify the meaning of the original text during the translation process.

Keywords

'deteriorating' translation, communicative process, language paradigm, product of semiotics, socio-cultural attitude, historical stereotypes

A műfordítás az idegen nyelvű szépirodalmi szövegek létezési módja, ugyanakkor többszintű kommunikatív folyamat és információátadás eredménye. A nyelvi jelek szintjén túl a kulturális, így a történelmi emlékezet információs elemei is tükröződnek benne. Különös figyelmet érdemel a történelemszemlélet adott korhoz kötött leképeződése a fordító világlátásában. A huszadik század nagy háborúi is szemléletesen bizonyították, hogy a modern háborús propaganda hatékony fegyver lehet. Az ellenségkép nagy hangsúlyt kap: a túloldalon harcolók kegyetlenek és becstelének, míg saját katonáink hősiessége a propaganda eszközeivel is felmagaszosul. Egy letűnt kor negatív megítélése ugyanígy sztereotip módon rögzül. Ez a szemlélet a közgondolkodásba beivódva automatikusan működik a fordítók tudatában, amikor a célnyelvi eszközök segítségével a forrásnyelvi szöveget közvetítik.

A szövegekvalencia nyelvi jelekben megmutatkozó szintjén a szinonimitást vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a lexikális és stilisztikai elemek kulturális asszociációi mindenkor meghatározzák a fordító szóválasztását. Az érzelmi-tudati asszociációk egyaránt szűkíthetők és szélesíthetők az eredeti szöveghez képest az interpretáció szemantikai tartományait azon túl is, hogy tudjuk, a világról alkotott kép nyelvben realizált szimbolikus rögzítése az adott nyelvi gondolkodásnak megfelelően nyelvenként változik. Mi most nem ezzel a valóságsszemléletet tükröző lexikális szinttel, hanem a fordítói világlátásnak a saját kultúra társadalom-lélektani mentális háttere által meghatározott asszociációs bázisával, a stílussal foglalkozunk. A stílus az a sajátos mód, ahogyan a megnyilatkozó a közölnivalót (gondolatait, érzéseit stb.) a szóbeli vagy írásbeli érintkezés valamely területén a megfelelően kiválasztott nyelvi elemek segítségével kifejezi. (Szathmári 2004: 193) A stílus a nyelvi megformáltság aktuális értékei révén jön létre, melynek összetevői a szociokulturális tényezők és a nyelvi potenciál. (Tolcsvai Nagy 2012: 22) A gondolatalakzatokkal átszőtt szövegszerkezetek ugyanis a legegyszerűbb helyzetekben is csak a saját kulturális kompetencia meghatározottságában képesek működésbe lépni. Az „értékmódosító” kategóriát ennek kapcsán kettős értelemben használjuk. Stilisztikai értelemben, amennyiben a stíluseszközök funkcionális feladata mint érték eltűnik a célnyelvi szövegben (pl. Örkény egypercesében a groteszk hatást kiváltó elemek). Másik értelemben „értékmódosító” lehet a fordítás egy-egy szó vagy kifejezés átültetésekor, amennyiben az eredeti fordulat, fogalom tudáskeretének morális, érzelmi értékközvetítő elemeit a fordító az eredetihez képest megváltoztatja vagy elhagyja. (Tátrai 2011: 100–104) Ilyen pl. Jerofejev fordítása esetében a szavak emotív telítettségének változása, s Ulickaja fordításában, amikor az adaptáció érzelmi töltése negatív irányban eltér az eredetitől.

A groteszk Örkény In memoriam Dr. K. H. G. című egyperces novellájában

Örkény egypercesei a groteszkre épülnek. A groteszk esztétikai minőségként eredete szerint a komikum egyik fajtájának tekinthető. Benne a szélsőségesen össze nem illő elemek bizarr társítását találjuk, amely egyszerre kelt nevetséges és borzongató hatást. A groteszk társítja a tragikumot és a komikumot. A komikus hiba, az össze nem illő elemek társítása benne nem oldódik fel, mint a komikum tiszta formáiban, hanem önmagában is központi helyet foglal el. Feloldatlan és feloldhatatlan marad, és a bizarrságának megfelelő világszemléletet fejez ki. Életre hívója az elidegenedottság, amelyből a szorongás, a félelem, a kétségbeesés látomásos megjelenítése következik. A groteszk nyitott és sokarcú, jóllehet világszemléleti vonatkozásai jól körvonalazhatók. A groteszket nálunk az 1960-as években épp Örkény István tette népszerűvé, részben az *Egyperces novellák* füzérével, amelynek darabjai először heti rendszerességgel – nem kevésbé groteszk módon – nem irodalmi folyóiratban, hanem a *Füles* rejtveny-újságban jelentek meg. A groteszkre építette drámáit is, amelyek közül először a *Tóthék* című darab (1967), majd híres kisregény- és filmváltozata hívta fel magára a figyelmet.

Örkény István (1912–1979) rövid groteszk írásai, az *Egyperces novellák* Tatyjana Voronkina¹, a magyar irodalom napjainkban is alkotó, kiváló kultúraközvetítőjének tolmácsolásában 2000-ben kerültek az orosz olvasók kezébe. Az egypercesekből az *In memoriam DR. K. H. G.* című miniatűr fordítását azzal a céllal választottuk ki, hogy rajta keresztül kövessük nyomon a fordítás kettős jellegét, amely fontos érintkezési pontokat mutat a pszicholingvisztika néhány területével. A fordítás egyrészt kommunikatív folyamat, a nyelvi paradigmák szabályai szerint működő, megfelelő transzformációkkal történő információátadás. A fordítás és megkülönböztetetten a műfordítás másrészt szemiotikai produktum, egyetlen jel, amely tükrözi a fordító sajátos szövegértelmezését, kulturális, esztétikai beállítódását. A beszédértelmezés és -produkciónak pszicholingvisztikai megközelítése a művészetpszichológiával együtt a fordításbeli szövegértés és -alkotás leírásához kapcsolódik. (Róka 2002: 9–32)

Az *In memoriam DR. K. H. G.* című miniatűr egy semleges stílusú rövid párbeszéd. A fogolytáborban robotoló tudós bölcse és a saját kultúrájának értékeiről mit sem sejtő német munkafelügyelő látszólag semleges stílusú párbeszédében a groteszkre épülő oldás és feszítés antitézisét érzékeljük. A tragikus végkifejletű pillanatképben sűrűsödik a háború értékeit pusztító értelmetlensége, az áldozat kiszolgáltatottsága. Benne tömörül ugyanakkor az elállatiasult ember gátlástalansága: a német őr a beszélgetés során saját műveletlenségével egyre fokozódó mértékben szembesül. Az így növekvő belső feszültségének oldására viszont gondolkodás nélkül agyonlövi az éppen az ő német kultúráját dicsérő foglyot. Nincs harag, nincs indulat. A tragikum hangsúlyozását egyetlen nyelvi eszközzel, a párbeszéd érzelmentes visszaadásával éri el Örkény. Szándékosan csupa semleges stílusú, *mondást* kifejező igét sorakoztat fel, azokat is expresszív vagy emotív minősítés nélkül: *kérdezte, mondta, magyarázta*. A főnévi minősítés egyetlen, szintén semleges stílushatású kijelölő jelzővel történik: *német őr*. (A szövegben a fordítással való összevetés céljából ezeket félkövérrel emeljük ki.) A felszíni forma mögött feszülő erő szemantikai síkon, az oldott beszélgetéssel össze nem illő módon, a groteszk eszközével szakítja meg a szöveget: az őr agyonlövi a foglyát. Ha az indulat, a gyűlölet, a félelem a szövegben explicit módon nyelvi formát öltene, elveszítenénk a groteszk feszültségteremtő nyelvi lehetőségét. A feszültséget, a feszítés után következő tragikus oldást, éppen a forma és a tartalom ki nem fejtettsége hordozza a kort ismerő olvasó-befogadó számára. A szöveg recepciója azzal az aktív olvasóra váró munkával fejeződik be, ahogyan visszafelé haladva, retrospektív módon, utólagosan következteti ki a befogadó az össze nem illés mögötti szövegsemantikai összefüggéseket. Az oldás és feszítés groteszkre jellemző ereje a nyelvi és tartalmi össze nem illésben, a stilisztikum szintjén érvényesülő komikus hibában rejlik.

Voronkina orosz fordítása a nyelvi kifejezésmód, a stílus, s benne a szinonimák megválasztásának a szintjén tér el az eredeti magyar szövegtől. Amennyiben az üzenetátadást lineáris műveletsorként mint kommunikációs aktust fogjuk fel és benne csupán a kommunikációs folyamat átváltási, dekódolási műveleteit nézzük, feltételezhetjük, hogy valamilyen „zaj” okozza az eltérést az információs csatornában. (Shannon és Weaver 1949) Ám a fordításban, különösen pedig a műfordításban nem csak a nyelvi jelek célnyelvi átültetését, átváltási műveletek sorát, hanem a jelentések átalakulását és cseréjét is látnunk kell. Ezzel a kérdéssel többek között a kommunikációelmélet szemiotikai iskolái foglalkoznak. A szemiotikusok a kommunikációban a szemantikai hatást, a szöveg kulturális szerepét és kulturális különbségeit vizsgálják és az eltérésekben nem dekódolási zavart látnak, hanem egy olvasatként értelmezett jelképződményt, amelynek dekódolása során a befogadó/fordító saját kultúrája tapasztalatait használta fel. (Fiske 1990) Az eredeti és a célnyelvi szöveg különbségeit tehát a teljes szöveg, a szemiotikai produktum befogadásánál kell megragadnunk. Voronkina fordításánál is azt

¹ Tatyjana Voronkinát Örkény és a magyar irodalom tolmácsolásáért 2013 szeptemberében Moszkvában Magyar Rapszódia-díjjal tüntették ki.

tapasztaljuk, amit a legtöbb műfordítás során, hogy a fordító nyelvi kulturális normája erőteljesen közrejátszik mind az értelmezésben, mind a szövegalkotásban. Nem is feltételeznénk, hogy a nyelvcsiszolás első lépéseinél megtanult, az elementáris szókincshez tartozó szavak jelentését – *mondta, kérdezte*, illetve *német* – nem értené jelen esetben a fordító. Arról van szó, amiről a pszicholingvisztika a beszédmegértési szintek működése kapcsán más összefüggésben világos képet ad: az orosz fordítás szerzőjének más a megértést befolyásoló tapasztalati tudása, amelyhez az új információkat méri. A groteszk esetében ez különösen fontos, hiszen itt utólagosan derülnek ki e zárt világ szélsőségesen össze nem illő elemeiből a groteszk nyitottabb és sokarcúbb világszemléleti vonatkozásai. Az esztétikai befogadási folyamat érzékeltesére a pszicholingvisztikából emeljünk át egy példát. Gósy Mária találóan egy nyelvi poénal illusztrálja a szövegértésnek ezt a késleltetett, utolsó lépését. A *Feltalálták a hangtompító riasztópisztolyt!* mondatot egy kisgyerek is képes megérteni, egy bizonyos szintig értelmileg feldolgozni. A felnőtt számára azonban a mondatészlelésen túl már működik a magasabb szintű, szemantikai és szintaktikai feldolgozás. A megértés nála magában foglalja a logikai lehetetlenséget (tudniillik hangtompítóval nem lehet riasztani), azaz az értelmezés szintjén a mondatról kiderül, hogy funkcióját tekintve vicc. „A szoros értelemben vett megértés és az értelmezés/asszociációk szintjének egymás utáni aktivitását jól mutatja, hogy a mondat elhangzásakor igen rövid idő, de nem ritkán néhány másodperc is eltelik, amíg a hallgató a »viccet megérti«, azaz a legmagasabb dekódolási szint működésbe lép.” (Gósy 1999: 11) Ezt a nevetés vagy bosszankodás, a mimika vagy bármely más reakció jelzi. A groteszk megértésekor ugyanaz a folyamat megy végbe elsőként az eredeti szöveget befogadó fordító tudatában, mint a fenti szövegértés lépéseikor. Csakhogy a fordító a szövegpszemantizálás után a szövegalkotás fázisában azon nyomban a saját célnyelvi kulturális normája szerinti elemeket emeli be a fordítás lehetséges szinonimasoraiba. Mintegy a saját értelmezésében a háttérben meglévő „tudását” építi be a célnyelvi szövegbe:

In memoriam DR. K. H. G.	In memoriam DR. K. H. G.
<p>– Hölderlin ist ihnen unbekannt? – <i>kérdezte</i> dr. K. H. G., miközben a lódögnek a gödröt ásta.</p> <p>– Ki volt az? – <i>kérdezte</i> a német őr.</p> <p>– Aki a <i>Hyperion</i>-t írta – <i>magyarázta</i> dr. K. H. G. Nagyon szeretett magyarázni. – A német romantika legnagyobb alakja. És például Heine?</p> <p>– Kik ezek? – <i>kérdezte</i> az őr.</p> <p>– Költők – <i>mondta</i> dr. K.H.G. – Schiller nevét sem ismeri?</p> <p>– De ismerem – <i>mondta</i> a német őr.</p> <p>– És Rilket?</p> <p>– Őt is – <i>mondta</i> a német őr, és paprikavörös lett, és lelőtte dr. K.H.G.-t.</p> <p style="text-align: right;">(Örkény 1977: 73)</p>	<p>– Hölderlin ist ihnen unbekannt? – <i>поинтересовался</i> профессор К.Х.Г., когда рыл яму, чтобы закопать дохлую лошадь.</p> <p>– А кто это? – <i>спросил нацистски</i> охранник.</p> <p>– Автор «Гипериона», – <i>пояснил</i> профессор К.Х.Г., он очень любил просвещать людей. – Крупнейший представитель немецкого романтизма. Ну а Гейне?</p> <p>– Говори, кто они? – <i>прикрикнул</i> охранник.</p> <p>– Поэты, – <i>ответил</i> профессор К.Х.Г. – Но ведь имя Шиллера вам знакомо?</p> <p>– Знакомо, как же, – <i>огрызнулся</i> охранник.</p> <p>– А Рильке?</p> <p>– И этого знаем, – <i>побагровел</i> охранник и застрелил профессора К.Х.Г.</p> <p style="text-align: right;">(Эркень 2000: 309)</p>

A pszicholingvisztika különbséget tesz *szövegértés és szövegértelmezés* között. Az előbbi a szöveg szemantikai/szintaktikai/gondolati egységben való birtokba vételét jelenti. A szöveg értelmezése ennél több: az adott szöveget elhelyezzük egy tágabb ismeretanyagban és/vagy egy korábban tárolt információsorozattal hasonlítjuk össze. A pszicholingvisztikában jellegzetesen visszatérő kérdés, hogy milyen kapcsolat van a legáltalánosabb értelemben vett *tudás* és a nyelvi feldolgozás, a *megértés* között. (Gósy 1999: 110, Annus–Lengyel–Tóth–Vass 1993: 123–139) Az irodalmi szöveg befogadását középpontba állító befogadásesztétika ettől az olvasóban felhalmozódott tudástól teszi függővé a mű olvasatát, a megértés mikéntjét. (Eco 1998: 11–26) A saját háttérismerettel történő összevetésre, korrekcióra, majd kiegyensúlyozásra épülő receptív folyamatot követően születik meg a fordítóban a célnyelvi szöveg. A magyar eredetivel egyező helyeken a félkövérrel kiemelt igék Voronkina orosz szövegváltozatában sorrendben így alakulnak: *érdeklődött, kérdezte, magyarázta, rivallta, válaszolta, fröcsögött*. Az egyetlen kijelölő jelző minősítő jelzővé alakul. A ritkított kiemeléssel jelzett helyen a magyar eredetiben szereplő „német ör”-t „náci ör”-ként fordítja. Az orosz fordítás láthatóan más, expresszív és emotív értékvesztést is tartalmazó valóságértelmezést tükröz, mint Örkény magyar szövege. Ezt a kulturálisan meghatározott mentális képet érdemes tüzetes elemzés alá venni, hogy a fordítás szövegproduktumának indokoltságát megértsük.

Örkény egypercesében nincsenek egyéniségek, jellemek, így nincs jellemfejlődés sem. A jellem nélküli alakok egy végzetes viszonyváltozást mutatnak be (az ör megöli a tudóst). Az egyéniségtől, személyiségjegyeiktől független viszonyváltozás egyszerűen csak „megtörténik”. Ez a „bármilyen lehetséges”-érzés adja a groteszkben és az abszurdban rejlő feszültséget, amelyet a szerző a nyelvi jelek és a történet kibékíthetetlen ellentétével hangsúlyoz, és amelyet a szövegértelmezőnek az eddigi „tudása” alapján kell feloldania. (Bécsy 1987, Tolcsvai Nagy 1999) Miért nem tudta „kivárni” a fordító, hogy az orosz olvasó tegye meg ezt a lépést? Miért adott személyiségjegyeket a hősöknek az igék modalitásának megváltoztatásával, a kijelölő jelző minősítővé változtatásával? A magyarázat a temporalitásban, a befogadó szellemi, esztétikai kulturális horizontját kialakító kor történelmi, társadalmi körülményeiben keresendő. Voronkina fordítása 2000-ben jelent meg, majdnem tíz évvel a szovjet birodalom széthullása után. Egy politikai rendszerváltozással azonban a tudat, a régi sztereotípiákra épülő korábbi közvélekedés gyökereiben nem tud megváltozni, ehhez generációkra van szükség. A szovjet idők hétköznapi tudatában a háború alatti német katonához minden esetben a náci konnotálódott, szinte azonosult vele. Ugyanígy a történelmi, kulturális emlékezet alakította szekvenciák szerint az a természetes, hogy az ör rivallva válaszolt, gyűlölettől fröcsögött. A sokat szenvedett orosz átlagember évtizedek során formált közgondolkodásának szintjén ez az asszociációs sor a német katonáról és viselkedéséről mind a mai napig így él. Még ha a fordító pontosan tudta is, hogy az eredeti szövegben – épp a groteszk hatás elérésének érdekében – szándékosan közömbös stílusú szavak szerepeltek e helyeken, nem kerülhette meg a befogadói horizonton a napjainkig élő, általa is jól ismert sztereotípiákat a háborúbeli német katonáról. Ebből az aspektusból tehát az orosz fordítás a befogadó normarendszerét követi.

Az irónia és a gúny fokozatai Viktor Jerofejev *Stílus, stílus, stílus* című írásában

A célnyelvi olvasó mentális valóságképezés fordítói számontartása a magyarra fordításoknál ugyanígy működik. Viktor Jerofejev orosz író a szovjet időket ostromozó könyve (*Мужчины*) magyar fordítását (*Férfiak*. Fordította Gy. Horváth László, 1998) érezhetően a rendszerváltozás utáni magyar politikai közhangulat alakította. A vizsgált magyar szövegváltozat Jerofejev nyelvének a szovjet időket negatívan értékelő, minősítő stílushordozóit, amelyek egyébként is tele vannak a kelet-európai olvasó poszt-szocialista értéktársításaira támaszkodó sztereotípiákkal, még tovább fokozza negatív irányba, mintha a magyar olvasó, akinek magának is megvannak a maga korhoz, társadalomhoz, politikához kötött asszociációi, ezt igényelné.

Ez a fordítói magatartás a befogadó várható igényeit állítja középpontba, nem pedig az eredeti szöveg értéktartalmát. A negatív minősítés fokozását Jerofejev esetében is két úton éri el a fordítás. Egyfelől a szinonimabokorból mind az igei, mind a névszói minősítő elemek expresszivebb megfelelőit választja, másfelől a városi népnyelv szlengfordulataival, szövegszerkezeteivel él, mintegy az utca embere össznépi ítéletének megfellebbezhetetlenségét, tapasztalati objektivitását sugallja. (Cs. Jónás 1999) Örkeny orosz változatában is az „össznépi ítélet” sztereotip minősítését (a *német* tiszt csakis *náci* lehet) érezhettük.

Összehasonlításként vessünk egy pillantást a *Stílus, stílus, stílus* című Jerofejev-írás néhány minősítést tartalmazó szövegrészének szó szerinti jelentésére és magyarul megjelent változatának értékmódosító, lefelé fokozó eltolódásaira.

СТИЛЬ, СТИЛЬ, СТИЛЬ	STÍLUS, STÍLUS, STÍLUS
<p>А правительственная элита! Костюмы надели, а носки не сменили – в коротких, василькового цвета щеголяют. У нас вся коррупция – производное от этих носков. Воровство – знак бесстильности. Или интеллигенция: о Джойсе-Борхесе рассуждают, а самые одеты, причесаны – совки совками. Разрыв между формой и содержанием? Но я не верю в бесформенное содержание. Денег не хватает? Да разве в деньгах дело! Американский ковбой тоже был небогатым человеком. А еще все удивляются, почему русские на Западе не «проходят», почему после краткой моды на перестройку все от нас отвернулись, «искусство» покупать перестали. (...) Мы – наследники совка, который на слово „стиль” дико косился в полном недоумении.</p>	<p>Na és a vezető elit! Az öltönyt felhúzták, de zoknit nem váltottak – még most is ugyanabban a búzavirágkékben illegetik magukat. Az egész korrupció az ilyen zoknikból eredeztethető nálunk. A lopás a stílustalanság jele. Vagy vegyük az értelmiséget: Joyce-ról meg Borgesről vitatkoznak, de az öltözetük és a frizurájuk – kiköpött szovi. Nem egyezik forma és tartalom? Csakhogy én nem hiszek a formátlan tartalomban. Nincs rá pénzük? Pénzkérdés ez? Az amerikai cowboy se volt valami haj de gazdag. És egyesek még csodálkoznak, miért rínak ki az oroszok nyugaton, a peresztrojka kurta divatja után miért fordult el tőlünk mindenki, miért nem piacképes immár a „művészetünk”. (...) A komcsiknak vagyunk mi örökösei, akik a „stílus” szóra csak bandzsítottak értetlenkedve, gonoszul.</p>
(Ерофеев 1998: 11–12)	(Jerofejev 1998: 16–17)

Mind az orosz, mind a magyar szöveg rétegeiben a *városi köznyelv* stíluselemei jelennek meg. *Városi köznyelvről* vagy *népnyelvről* akkor beszélünk, ha a beszélő vagy a hallgató stílustulajdonítása szerint az adott szöveg városi népnyelvinek minősülő elemeket tartalmaz és ezek az elemek uralják a szöveg stílusát. (Tolcsvai Nagy 1996: 156) A szerző vagy olvasó stílustulajdonítása a sztenderd norma és a jelen nyelvhasználat szókészletbeli kontrasztján alapul. A szókészlet olyan minősítő elemei és képi megoldásai tartoznak ide, amelyek mondatszinten az állítmányi csoport igei vagy névszói alapú összetevői.

A kiemelt forrásnyelvi szövegrészek értéktartalmát jelezzük egy csillaggal (*), a magyar fordításban érzékelhető expresszivitás mértékének növekedését két csillaggal (**):

Jerofejev orosz szövegrészek szó szerinti jelentése	Jerofejev szövegrészek magyarul megjelent fordítása
(Az oroszok) öltönyt <i>vettek fel</i> , öltönyt <i>öltöttek magukra</i> , (*) <i>feszítenek, kérkednek</i> . (*)	(Az oroszok) az öltönyt <i>felhúzták</i> , (**) <i>illegetik magukat</i> . (**)
Nyugaton az oroszok miért <i>nem „menők”</i> . (*)	Miért <i>rínak ki</i> az oroszok nyugaton. (**)
A „művészetüket” <i>már nem veszik</i> . (*)	<i>Nem piacképes immár</i> a „művészetünk”. (**)
Mi a <i>szoviknak</i> (szovjeteknek) vagyunk örökösei, (*)	A komcsiknak vagyunk mi örökösei, (**)
akik a „stílus” szóra teljes értetlenséggel <i>vadul kancsalítottak</i> . (*)	akik a „stílus” szóra csak <i>bandzsítottak értetlenkedve, gonoszul</i> . (**)

Okkal gondolhatjuk, hogy a fordításoknak mind az orosz, mind a magyar célnyelvi szövegalkotásban tapasztalt explicált és megemelt értéktulajdonítású szövegmegoldások nem csupán a mindenkori célnyelvi olvasó befogadói elvárásainak ismerete, az erről tárolt „tudás” alapján jönnek létre, hanem közrejátszhat a fordítói munka lélektani mozzanata is. A fordítás közben lezajló percepcióról és produkcióról a szakirodalom gazdagon szól. (Klaudy 1997: 43–53) De nem hagyható figyelmen kívül a társadalomlélektani háttér, a korszak mentális képe sem, amely alól a fordító se tudja kivonni magát.

Auto- és hetero-sztereotípiák Ljudmila Ulickaja *Imago* című regényében

Ljudmila Ulickaja napjaink orosz irodalmának Magyarországon is ismert képviselője. *Imago* című regénye (oroszul *Zöld sátor*) 2011-ben jelent meg. Magyar fordítását ugyanabban az évben Goretity József készítette el. A regény három iskolatárs jó barát életén keresztül mutatja be a Sztálin halálától a Gorbacsov-féle „peresztrojkaig” terjedő szovjet időszakot, az „olvadás” és a „pangás” korszakának hétköznapjait.

A regényszövegben helyenként olyan mentális világképet tükröző auto- és hetero-sztereotípiákkal találkozunk, amelyek a saját kultúra értékeit felemelik, az idegent – ha nem is szándékosan, de a nem érintettség távolságtartásával – lefokozzák.

A regénybeli orosz kiskamaszok Molnár Ferenc *Pál utcai fiúk*-jához hasonló véd- és dacszövetségének megnevezése miatt kerül a fordításstiliztika figyelmének középpontjába. A csoportosulás ugyanis a **Trianon** nevet kapta. A magyar olvasó számára mind az orosz eredeti, mind a szöveghű magyar fordítás – amelyet szögletes zárójelben kiegészítettünk egy elhagyott jelzővel – közömbösségével a magyar köztudat mentális értékrendjében értékmódosító érzelmi tartalmú. A hetero-sztereotípiákkal találkozzunk itt. Az első világháborút lezáró Párizs környéki békeszerződések részeként a trianoni békeszerződés a magyar olvasó számára nem „*Ausztria-Magyarország felosztása*” – ahogy az orosz szövegben áll –, hanem megnevezésében és kognitív jelentésképzésében is fájdalmas, nemzetet megrázó esemény: egyrészt az ország neve, ahogy a magyar fordítás a közhasználatban élő módon korrigálja, „*Oszták-Magyar Monarchia*”, amely magába foglalja a monarchia után a diktátum előnyeit

élvező szomszéd népeket is. Másrészt a magyar tudatban ez a döntés nem egyszerűen a semleges értéktartalmú „*felosztást*” jelenti, hanem az ország igazságtalan „*felszabdalását*”, amelynek során Magyarországtól mint a háborúban vesztes féltől elcsatolták területének negyötöd részét. Ilyen megvilágításban mind az orosz, mind a magyar szövegváltozat a befogadói horizonton érzelmi töltetében, stílushatásában értékmódosító:

ЗЕЛЕНЫЙ ШАТЕР (1)	IMÁGÓ (1)
<p>Спустя некоторое время этот союз сердец после долгих споров, отвергнув «Троицу» и «Трио», они назовут напыщенно: «Трианон». Они ничего не знали о разделе Австро-Венгрии, слово было выбрано за красоту.</p> <p>Этот «Трианон» через двадцать лет промелькнет в тягостной беседе Ильи с сотрудником госбезопасности высокого ранга, но так и не установленного чина, и с не вполне достоверным именем, Анатолием Александровичем Чибиковым. Даже самые ушлые из всей гэбэшной банды борцы с диссидентами тех лет постеснялись провести «Трианон» как молодежную антисоветскую организацию.</p> <p style="text-align: right;">(Улицкая 2011, http://www.loveread.ec/read_book.php?id=3367&p=2) (2013.10.01.)</p>	<p>Kis idő múlva ez a szívszövetség, hosszú vitákat követően, és elvetve a Troica meg a Trió elnevezést, [fellengzősen] Trianonnak fogja nevezni magát. Semmit sem tudtak az Oszták-Magyar Monarchia felosztásáról, a szót egyszerűen csak a szép hangzás miatt választották².</p> <p>Ez a Trianon húsz év múltán, egy kínos beszélgetésben felbukkan majd újra, amikor Ilját egy magas rangú, de végül is meg nem nevezett rendfokozatú KGB-s, a nem túl hiteles nevet viselő Anatolij Alekszandrovics Csibikov faggatja. És [azokban az években] még az ellenzékiekkel folytatott küzdelem legéberebb KGB-s banditái sem tudtak arra vete-medni, hogy a Trianont szovjetellenes ifjúsági szervezetnek állítsák be.</p> <p style="text-align: right;">(Ulickaja 2011: 14–15)</p>

A Trianon szövetségre az orosz szöveget idézve „a KGB banda disszidensek ellen küzdő harcosai” se tudták a szovjetellenességet rábizonyítani. Kérdés, hogy a „**disszidenseket**” kifejezést lehet-e a mai magyar politikai sokszínűségen nevelkedett olvasó számára az „**ellenzékiekkel**” azonosítani. Itt a fordító távolságtartása, ilyen értelemben az ő oldaláról követett hetero-sztereotip szemlélet érvényesül.

² „Kilencvenhárom esztendővel ezelőtt, 1920. június 4-én, délután négy óra harminckét perckor írták alá a Magyarországot felszabdáló trianoni békeszerződést a franciaországi Versailles-hoz tartozó Nagy-Trianon-kastély folyosóján. Ez a történelmi dátum sokáig nem volt fontos itthon, az anyaországban, ma is sokan akadnak, akiknek semmi sem jut eszükbe Trianonról. A nemzeti összetartozás napjáról határozó jogszabály a kilencvenedik évforduló napján lépett hatályba, de (...) többen kritizálják. Minek ünnepelni a gyásznapot, mondják egyesek, mások pedig a szomszédok érzékenységétől félnek. Azt gondolom, nem árt, ha emlékezünk a traumákra, és nem baj, hogy van egy nap, amely arra figyelmeztet, hogy nincs határon túli vagy anyaországi magyar, csak magyarok vannak, szétszóródva a nagyvilágban” — írta Lukács Csaba 2013. június 4-én a *Magyar Nemzet* című napilapban. (<http://mno.hu/belfold/trianon-gyogyitasa-1164911>) (2013.10.01.)

Az iskolai életet felidézve a fiúk felsorolják a szaktanárokat, többek között az anyanyelvet oktató *orosztanárt* is. A magyar fordítás a „*ruszicska*” hangalakjából kézenfekvőnek tartja a „*ruszkitanárnő*” magyar megfeleltetést. Ám a magyar jelentésképzés szerint a *ruszkitanár* értékmódosító érzelmi asszociációt hordoz a szocializmus idején kötelező és nem annyira kedvelt *orosztanár* megnevezésére, ha a stílus skaláris elrendezése mentén *töritanár*, *föcitanár*, *matektanár* sorába állítjuk. A mintául szolgáló anyanyelvi (magyar)tanár szónak ugyanis nincs diáknyelvi változata, legfeljebb *magyartancsi* lehetne. A fordítási megoldás ezen a helyen az oroszoktatással kapcsolatos, szocialista időket idéző magyar mentális képbe helyezhető hetero-sztereotípiát áldozata lett:

ЗЕЛЕНЬ ШАТЕР (2)	IMÁGÓ (2)
<p>В пятом классе началась средняя школа, и теперь вместо единственной на всю грамматику и арифметику Натальи Ивановны, доброй тетеньки, научившей азбуке даже Мутюкина и Мुरыгина, которых она звала ласково Толенькой и Славочкой, появились «предметники»: математик, <i>русичка</i>, ботаничка, историчка, немка и географ. Предметники были помешаны каждый на своем предмете, задавали большие домашние задания, и «нормальные ребята» явно не управлялись.</p> <p>(Улицкая 2011, http://www.loveread.ec/read_book.php?id=3367&p=3) (2013.10.01.)</p>	<p>Ötödiktől felsősök lettek, úgyhogy a nyelvtantól a számtanig mindent tanító Natalja Ivanovna, e jószágos asszonyág helyett, aki még Mutyukint és Murigint is meg tudta tanítani az ábécére, és kedveskedően csak Tolenykának meg Szlávocskának hívta őket, megjelentek a szaktanárok: egy matektanár, egy <i>ruszkitanárnő</i>, egy biosztanárnő, egy töritanárnő, egy fräulein és egy föcitanár.</p> <p>A szaktanárok mind a saját tárgyukba voltak belepistulva, rengeteg házit adtak fel, amivel a „normális srácok” nyilvánvalóan nem boldogultak.</p> <p>(Ulickaja 2011: 16)</p>

A saját értékeket felfokozó, az idegeneket közömbösen vagy lekicsinylően értékelő sztereotíp gondolkozást az alábbi részlet mutatja. Az orosz kultúrát távolról szemlélő magyar olvasó számára majdnem érthetetlen a férj megszólalásaiban rejtőző irónia. Az amerikai feleségnek az orosz fiatalember meg akarja mutatni Moszkva nevezetességeit. Amit egy idegen tudhat az orosz kultúráról, az egy orosz értelmiséginek meglehetősen felszínes és kevés. Az idegen anyanyelvű ismereteit az orosz anyanyelvi érték- és háttérismeret horizonthoz mérve sóhajt fel Szanya reménytelenül, s vélekedik így a dialógus végén az orosz férj: „Mennyire *felszínes*”. A „Milyen *bugyuta*” fordítás, véleményünk szerint, mindenképp fokozottabban érték-megtorzító, mint az orosz eredeti. Kicsit régies szóhasználattal magyarul az is megfelelne: „Mennyire *szimpla* gondolkodású”. Az itt megmutatkozó auto-sztereotíp vélekedés érzékeltetésére elég egy gondolatkísérletet: tudjuk, mennyire zavaró számunkra, ha azt olvassuk, hogy a szomszéd népek irodalmában a magyar irodalom és történelem más megvilágítást kapnak, mint ahogy mi magunkat látjuk, értékeljük:

ЗЕЛЕНЬ ШАТЕР (3)	IMÁGÓ (3)
<p>Деби по части русской культуры оказалась <i>девственно-невежественна</i>. Трудно было начинать с пустого места.</p> <p>– Ты читала Толстого? – спросил Саня.</p> <p>– Да, да! Я видела фильм «Война и мир». Два фильма! Обожаю! Одри Хепберн, прелесть какая! И ваш Пьер Безухов, Бондарчук, конечно. Он «Оскара» получил! Я писала рецензию!</p> <p>– <i>Вот и хорошо</i>. Я покажу тебе дом, где жило семейство графа Ростова... – <i>вдохнул</i> Саня.</p> <p>«<i>До чего же проста</i>», – подумал он и повел ее к известному особняку.</p> <p style="text-align: right;">(Улицкая 2011, http://www.loveread.ec/read_book.php?id=3367&p=133) (2013.10.01.)</p>	<p>Deby az orosz kultúrát illetően <i>szűziesen tudatlan</i> volt. Nehéz volt minden fogódzó nélkül elkezdni.</p> <p>– Olvastad Tolsztojt? – kérdezte Szanya.</p> <p>– Igen, igen! Láttam a Háború és békét filmen. Két filmen is! Imádom! Audrey Hepburn, az valami csoda! Meg a ti Pierre Bezuhovotok, a Bondarcsuk is, persze. Oscart kapott! Írtam egy recenziót róla!</p> <p>– <i>Na, akkor jól van</i>. Megmutatom neked a házat, amelyikben Rosztov gróf családja lakott... – <i>sóhajtott fel</i> Szanya.</p> <p>„Milyen <i>bugyuta</i>” – gondolta, és elvitte Debyt az ismert villához.</p> <p style="text-align: right;">(Ulickaja 2011: 596–597)</p>

Összegzés

Érdeemes a műfordítás néhány szövegalkotási sajátosságára külön is kitérni. A műfordításban az információ ekvivalens, szöveg szintű átadásán túl fontos szerepe van a célnyelvi alkotói, kreatív esztétikai attitűdnek. A társadalom-lélektani motiváltságnak, a mentális világnak. A műfordítás-kutatók úgy vélik, hogy a folyamat döntő eleme nem a forrás- és célszöveg közti ekvivalens megfeleltetésben van, hanem a kreatív esztétikai és érzelmi jelentésképzés, a szinonimaválasztás eredményességében. „A fordítás végső soron nem két szöveg közötti autonóm viszony, hanem olyan beszéd, amely a folyamatszerű megértő, értelemkereső olvasás feltételeinek van alárendelve” – idézi Karlheinz Stierle-t az esztétikai relációkról szólva Kulcsár Szabó Ernő. (Kulcsár Szabó 2000: 271) Az értelemkeresés összevető módon mindenkor az olvasó előfeltevéseire, az előzetesen megszerzett tudására alapozhat. Örökény orosz fordítója arra a szovjet történelemíróktól és tankönyvekből megtanult történelemszemléletre támaszkodik, amely a németekkel szemben a Nagy Honvédő Háború ismert sztereotípiáiban összegződik. Jerofejev magyar fordítója az aktuális „tudás” a rendszerváltozás utáni magyar közgondolkodás emocionálisan túlfűtött szovjetellenességét veszi számításba. Ulickaja magyar tolmácsolója helyenként szintén nem mentes a hetero-sztereotíp gondolkozástól, de az orosz szöveg auto-sztereotípiáit se igazítja a magyar befogadó értékrendjéhez.

A stílus interszjektív és interaktív funkcionálását a stílus összetettségében lehet megragadni. A stílus szövegben funkcionál, közös figyelmi és referenciális jelenetben, megértett beszédhelyzetben jön létre a nyelvi megformáltság aktuális értékei révén. A nyelvi megformáltságnak két forrása különíthető el: a szociokulturális tényezők és a nyelvi potenciál. A szociokulturális tényezők a stílus olyan összetevői, amelyeket „egy közösség, egy kultúra alakít ki, tart fenn, kulturális attribúciók révén értelmet rendelve megformáltsági típusokhoz, de amelyek nem következnek feltétlenül és kizárólag a nyelvi rendszeren belüli jellemzőkből és viszonyokból.” (Tolcsvai Nagy 2012: 22)

A történelemszemlélet mellett a műfordítás óhatatlanul felidézi azokat az irodalmi, esztétikai mintákat is, amelyek szerint az adott valóságészletről a célnyelvi normák szerint szólni lehet. A műfordítás folyamatában a mintakövető mozzanat megértéséhez, a beszéd-

megértés és beszédprodukciónak nyújt segítséget. A háttérben a pszicholingvisztikai ismeretek is meghúzódnak. A pszicholingvisztika a műfordítás folyamatának feltárásához a hermeneutikához hasonlóan abban a tekintetben nyújt nagy támogatást, hogy megvilágítja a befogadás és újraalkotás tudati és lélektani szakaszait. Ezek minden értelmezésnél és szövegalkotásnál – így a fordítói munka folyamatában is – törvényszerűen mennek végbe, mígnem végeredményként a célnyelvi olvasó elé nem kerül a szövegértelmezés mentális világa, a fordításban realizálódott irodalmi-esztétikai produktuma.

Irodalom

- Annus Gábor – Lengyel Zsolt – Tóth Szergej – Vass László (1993) *Beszédről – nyelvről tanárjelölteknek*. Szeged, JGYTF.
- Bécsy Tamás (1987) *A cselekvés lehetősége*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Cs. Jónás Erzsébet (1999) Posztoszocialista konnotációk Viktor Jerofejev magyar fordításaiban. „Stílus, stílus, stílus...” *Modern Nyelvoktatás*, 1999. 2–3. szám, 73–78.
- Eco Umberto (1998) *Nyitott Mű*. Budapest, Európa Kiadó.
- Fiske John (1990) *Introduction To Communication Studies*. 2 Ed. London, Routledge.
- Gósy Mária (1999) *Pszicholingvisztika*. Budapest, Corvina Kiadó.
- Klaudy Kinga (1997) *Fordítás I. Bevezetés a fordításelméletbe*. Budapest, Scholastica Kiadó.
- Kulcsár Szabó Ernő (2000) *Irodalom és hermeneutika*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Róka Jolán (2002) *Kommunikációtan*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Shannon, Claude – Weaver, Warren (1986) *A kommunikáció matematikai elmélete. Az információelmélet születése és távlatai*. Budapest, Omikk.
- Szathmári István (2004) *Stilisztikai Lexikon*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd (2011) *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor (1996) *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor (1999) „*Nem találunk szavakat*”. Pozsony, Kalligram Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2012) A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív megalapozása. In: Tátrai – Tolcsvai (2012 szerk.) *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: ELTE Stíluskutató csoport. 19–50.

Szépirodalmi források

- Örkény István (1977) *Egyperces novellák*. Budapest, Magvető Zsebkönyvtár.
- Viktor Jerofejev (1998) *Férfiak*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Ljudmila Ulickaja (2011) *Imágó*. Budapest, Magvető.
- Иштван Эркень (2000) *Повести, рассказы, рассказы-минутки*. Москва, „Радуга”.
- Виктор Ерофеев (1998) *Мужчины*. Москва, Издательский Дом „Подкова”.
- Людмила Улицкая (2011) *Зеленый шатер*. Москва, «ЭКСМО».
- http://www.loveread.ec/read_book.php?id=3367&p=133 (2013.10.01.)